

אספ זלצר

מסע ספרותי משמעותי

חן בריצחק, מרחב מעורב: חיפה בספרות העברית. קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. 2024, 290 עמודים.

א
ני פותח את הסקירה והביקורת על ספרה של חן בריצחק – **מרחב מעורב: חיפה בספרות העברית** – בסיכום. חוקרים (ממגוון תחומי דעת), סטודנטים (בחוגים שונים ובהכשרת מורים), מתעניינים, מורים לספרות ואוהבי ספרות, אוהבי חיפה ותושביה וגם מורי דרך יוכלו למצוא בספר הזה עניין. ספרה של בריצחק הוא ספר עיון עם כל המשתמע מכך, הכולל בתוכו מסד תיאורטי מעמיק, ציטוטים ממחקרים ומיצירות, וכמובן טענות ברורות מאוד אשר לסוגיות המרכזיות של הספר. אבל למרות "הכובד" לכאורה, מצאתי כי קריאה בכל הספר או בחלקים ממנו מהווה חוויה מעוררת מחשבה. אני יכול להציג אילו מחשבות עוררה הקריאה אצלי, אבל אז אולי אגרום להטיית הקוראים. לנוכח מבנה הספר, התכנים המוצגים בו, סגנון הכתיבה, וכמובן הטענות השונות, אני סמוך ובטוח שהספר יעורר גם אצל אחרים מחשבות. זהו יתרון גדול לספר מחקרי ועדות לחשיבותו ולתרומתו. בספר ביקשה המחברת למלא חלל מחקרי, ולבחון את האופן שבו נעשה שימוש במרחבה של העיר חיפה, על רחובותיה, אזוריה, אנשיה, עברה והווה שלה במגוון יצירות ספרות, כדי לבנות את עלילת הסיפור, להציג את הדמויות ולהוביל לגיבוש המסרים. במשימה זו עמדה המחברת לעילא ולעילא. אבל אל חשש, היא גם השאירה מקום להמשך כתיבה על הנושא.

הספר הוא עיבוד של עבודת הדוקטורט שכתבה בריצחק במחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון. מתוקף כך כולל הספר גם את הידע הרעיוני והתיאורטי הרלוונטי לבחינת יצירות הספרות ואת האופן שבו מוצג ומשמש בהן המרחב. כל הידע הזה מוצג בעיקר בפרק המבוא, אך המחברת חוזרת לעניינים תיאורטיים גם בפרקים הנושאים. השליטה בהיבטים התיאורטיים ובספרות המחקר על הנושאים השונים מפעימה. כקורא, החזרה, הציטוט וההפניה למחקרים אולי מעיקים מעט לעתים, אבל עם זאת, יש להעריך את השליטה של בריצחק בתכנים הללו ואת תרומתם האפשרית. המצע הרעיוני המהווה בסיס לניתוחן של יצירות הספרות נבנה באופן שיטתי ועל-פי נושאים. הדיון הזה מוביל את המחברת להציע את המודל שלה לחקר העיר הספרותית. בהסתמך על מחקרים קובעת בריצחק שתבחן את העיר מלמעלה ומבפנים, וזאת "כדי ליצור תמונה מלאה יותר ומגוונת יותר של העיר הספרותית המשלבת רוחב ועומק". המחברת מוסיפה את הדימוי "מִפְּהָ" למבט מלמעלה, ומשתמשת בביטוי מסלול ההליכה הרגלי בעיר כדי להציג את נקודת המבט מלמטה. הבחינה של מספר נקודות מבט על מקום, והאפשרות לבחון מרחב דרך "עיניים שונות", מוכרות בשיח הגיאוגרפי-תרבותי. לכן, כגיאוגרף, וכמי שזכה ללמוד בסוף המאה שעברה קורס בגיאוגרפיה וספרות שלימדו המנחה של בריצחק ועמיתו שלמה חסון, מצאתי עניין רב הן במבט התיאורטי שהציעה בריצחק, הן, כמובן, בניתוחים השונים שהוצגו בפרקים השונים. יתרה מכך, כאשר ציינתי למעלה כי הספר יכול להיות רלוונטי גם למורי דרך, ציינתי זאת גם, ובעיקר, בגלל המודל שהציעה המחברת. בעלי מקצוע אלו מזמנים באופן טבעי את המטיילים שלהם לבחון את המרחב (במקרה הזה את העיר חיפה) ממספר תצפיות (מבט-על) ומגובה העיניים (במהלך ההליכה ברחובות העיר ובגניה). עתה, לאחר שיקראו מורי הדרך את הספר, הם יקבלו חיזוק לגישתם למרחב, ויתרה מזו, יזכו לשפע של מחשבות כיצד לפגוש עבור המטיילים ובעזרתם את העיר, ואולי גם יקבלו רעיונות ליצירת תוכניות סיור בעקבות דמות, או על-פי מאפייני הייצוג של העיר בספרות.

לאחר פרק המבוא, ובהתאם למודל שהציעה, מוצגים המבטים השונים על העיר. הפרק הראשון, שהוא הארוך ביותר, מציע דיון במבט-על, מעין מסע היכרות עם העיר. הפרק משקף היכרות מעמיקה של המחברת עם העיר הממשית ואת שליטתה של המחברת בתכנים המוצגים ביצירות הספרות. בהמשך לדיון באזורים העירוניים על תוואי הכרמלית (העיר התחתית; הדר הכרמל; ומרכז הכרמל) מציעה בריצחק מבט על שכונות שמחוץ לתוואי הכרמלית, וזאת כדי להדגים את היקף הכתיבה על העיר ואת המצע שהיא מספקת עבור הסופרים ויצירותיהם. כְּפָאָה למי שמכירה היטב את העיר, היא מבינה כי עיר אינה

רק השכונות והסוגיות הבאות בהן לידי ביטוי, וכי אפשר לכתוב גם על ייצוג העיר במפה או על יחסי הטבע והעיר, ולכן מציעה בריצחק בהמשך הפרק דיון בשני הנושאים המוצגים כאן. העובדה כי המחברת מקדישה סעיף שלם לנושא "בין טבע לתרבות: הטבע העירוני במפה המדומיינת של חיפה" מעידה גם על זמנו של הספר. לנוכח האתגרים הסביבתיים שחיפה מתמודדת איתם היום מציע המבט הספרותי על הסוגיה עוד מחשבות על משמעות היחסים הרצויים בעיר.

שלושת הפרקים הבאים מתמקדים בהצגת המבט מגובה העיניים או כפי שבריצחק מכנה זאת "רטוריקה צעידה...". בפרקים אלו בוחנת המחברת מגוון סוגיות נושאיות ומחקריות, ובכך מדגימה כי בשפע היצירות הספרותיות שהעיר נזכרת בהן אפשר למצוא עדות וביטוי לסוגיות מרכזיות בחברה הישראלית. בפרק השני מציגה בריצחק דיון באוטופיה (קריאה ביצירתו של הרצל – **אלטנוילנד**) לצד דיון בחייהם של מהגרים ופליטים (יהודית הנדל – **החצר של מומו הגדולה**), וכמובן סוגיית יחסי ערבים יהודים בעיר ועוד. בריצחק העניקה לפרק את השם "בין אוטופיה לשברה", ורומזת בכך בבירור על מסקנתה. אבל הניתוח שהיא מציגה עדיין מאפשר פיתוח מחשבות אחרות. הפרק השלישי, כמו הפרק השני, בוחן סוגיה ומציע כמה ביטויי משנה שלה. בפרק זה עומדת למבחן חיפה בתקופה המנדט. בהתאם לגישתה לאורך כל הספר, גם בפרק הזה מרחיבה בריצחק את הדיון התיאורטי (מציעה התייחסות למושגים נוסטלגיה וזיכרון נגדי), ואף מציגה דיון בנושאים הבולטים במחקר בתחומים אחרים: ההיסטוריה המקומית של חיפה, תרבות היומיום בעיר, יחסי ערבים ויהודים בעיר ועוד. מכאן שהדיון הספרותי מעניק מחשבות נוספות על כל הסוגיות שצוינו לעיל. הפרק הרביעי היה עבורי המרתק ביותר, ובו, להבנת, מגיעים לידי ביטוי היכולות של בריצחק לראות את כלל המרכיבים: העיר, היוצר, היצירה והתקופה. בפרק מעמתת המחברת בין שתי יצירות, שאחת מהן אינה שייכת לכאורה לקורפוס של היצירות בעברית (הכוונה לסיפורו של ע'סאן כנפאני – **השיבה לחיפה**), והאחרת היא עוד יצירה של הסופר החיפאי סמי מיכאל. בריצחק העניקה לפרק את השם "בין סמל לאומי למרחב ממשלי", שהוא, כיאה לטקסט איכותי, משקף את התכנים ואת המסר האפשרי. עבור כנפאני משמשים המרחבים של חיפה לטענה מסוימת, ומיכאל משתמש באותה אדמה כדי להביע מסר אחר, הומניסטי-אוניברסלי, שנדמה כי בריצחק מזדהה איתו (ולכן אלו השורות האחרונות של הפרק).

פרק הסיכום הוא הקצר ביותר, והוא כולל מבט־על של ברי־יצחק על מכלול היצירה, אבל גם את הצגת האתגרים להמשך המחקר. הצגה זו היא עדות לבגרות המחקרית של המחברת, שמבינה כי למרות ההישג המשמעותי שהציגה בספר יש עוד מה לחקור, יש עוד מה לשאול, יש עוד במה להתלבט. כאמור, בעקבות הספר התעוררו בי מחשבות רבות. אחת מהן קשורה לעיר שבה אני מתגורר – מודיעין מכבים־רעות. מתי תזכה העיר (שאוכלסה ב־1996) לעלות על מפת הספרות ולזכות במחקר מקיף ומלמד כמו זה שהציעה ברי־יצחק על חיפה...

פרופ' אסף זלצר, המחלקה ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה

דוא"ל: aselzer@staff.haifa.ac.il